

ՔԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐ ԲԱՐԴՈՒՂԻՄԵՈՍ ՄԱՐԱՂԱՅՈՒ «ԴԻԱԼԵԿՏԻԿԱՅՈՒՄ»

ՏԻԳՐԱՆ ՍԻՐՈՒՆՅԱՆ

ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտ

Կաթոլիկ վարդապետ Բարդուղիմեոս Մարաղացին (14-րդ դ.) իր «Դիալեկտիկա» երկում տրամաբանական մեկնություններին զուգահեռ քննարկել է քերականական հարցեր: Ուշագրավ է հատկապես քերականական գիտությանը տված նրա սահմանումը, որ ազդված է լատինական անտիկ ավանդույթից, և որի սկզբունքը թափանցել է հետագայում հետևողականորեն կիրառվել է հայերենի լատինատիպ քերականության մեջ: Ուշագրավ է նաև խոսքի մասերի դասակարգման նկարագրությունը, որ ընդգրկում է ընդարձակ նյութ (փիլիսոփայական-տրամաբանական, քերականական ուսմունքներ) և հիմքում ունի և՛ հայկական (հունաբան), և՛ լատինական (անտիկ և սխոլաստիկ) ավանդույթները:

Այս հարցերը քննության են առնվել հայկական և լատինական աղբյուրների համեմատությամբ՝ նպատակ ունենալով ցույց տալու դրանց առնչությունները մեկնողական ավանդույթի հետ: Նկատի են առնվել նաև հայերենի լատինատիպ քերականությունները (14-րդ դ., 17-18-րդ դդ.)՝ պարզելու խնդրո առարկա մեկնությունների ազդեցությունը քերականական մտքի զարգացման վրա:

Բանալի բառեր – լատինատիպ քերականություն, «ուղիղ խոսելու» արվեստ, խոսքի մասերի դասակարգում, անուն, բայ, Բռնթիուս, Պրիսցիանուս

Բարդուղիմեոս Մարաղացին¹ Դոմինիկյան ուխտի միաբան էր, երևելի վարդապետ, որ ուղարկվել էր Արևելք կաթոլիկություն քարոզելու, և ի վերջո հաստատվել Հայաստանում (Երնջակ գավառ)՝ ստանձնելով Քոնայի ունիթորական

* **Տիգրան Սիրունյան** – բանասիրական գիտությունների թեկնածու, Հ. Աճառյանի անվան լեզվի ինստիտուտի տնօրեն (ԺՊ), Մ. Մաշտոցի անվան Մատենադարանի ավագ գիտաշխատող **Тигран Сируньян** – кандидат филологических наук, директор Института языка имени Р. Ачаряна (и. о.), старший научный сотрудник Матенадарана имени М. Маштоца **Tigran Sirunyan** – Candidate of Philological Sciences, Acting Director of the Institute of Language after H. Acharyan (Acting), Senior Researcher at the M. Mashtots Matenadaran
Էլ. փոստ՝ tigran.sirunian@gmail.com ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-3239-3282>

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

Ստացվել է՝ 10.06.2026

Գրախոսվել է՝ 15.06.2026

Հաստատվել է՝ 22.10.2026

© The Author(s) 2026

¹ Բարդուղիմեոսի հայկական մականունն է: Արևելքում նրա քարոզչական առաքելությունը սկսվել է Մարաղայից և հայերի մեջ ճանաչում է ստացել իբրև Մարաղացի: Եվրոպական ակադեմիական գրականության մեջ հայտնի է *դե Պոդիո* (de Podio) մականվամբ, որի ծագումը ստույգ չէ, բացատրվում է երկու տեղանվան հիմքով՝ իտալական (*Poggio*) և ֆրանսիական (*Puy*)

միաբանության² առաջնորդությունը (1330-1333 թթ.)³: Նա, կաթոլիկ եկեղեցու «գերագանցությունը» քարոզներով հռչակելուց բացի, փորձում էր նաև վկայել լատինական միջավայրում ստեղծված գիտելիքի գրավչությամբ, ուստի, բացի քարոզագրությունից («Քարոզգիրք»), գրել է աստվածաբանական, տրամաբանական երկեր՝ ճանաչել տալով սխոլաստիկ գիտության նվաճումները⁴:

Հայ տրամաբանության մեջ արևմտաեվրոպական սխոլաստիկ բովանդակության մուտքը և յուրացումը մեծապես պայմանավորված են Բարդուղիմեոսի «Դիալեկտիկայով» (ամբողջական վերնագիրը՝ «Հաւաքումն համառօտ եւ յոյժ օգտակար ի դիալեկտիկէն, որ է տրամաբանութիւնն»): զրա հիմքում արիստոտելյան-բոէթիուսյան ավանդույթն է (անտիկ ուսմունք և մեկնողական լրացումներ), կառուցված է 13-րդ դ. փիլիսոփա Պ. Իսպանացու «Tractatus» երկի հետևողությամբ (հետագա անվանումը՝ *Summulae logicae*. Տրամաբանական կարճ ամփոփումներ) (Oudenrijn, 1982:60-61; Միրունյան, 2019):

Բարդուղիմեոսը տրամաբանական մեկնությունները ըստ անհրաժեշտության որևէ հարց հանգամանորեն ներկայացնելու համար լրացրել է քերականության տվյալներով կամ ընդհանուր առարկայով պայմանավորված (երկու գիտություններն էլ ուսումնասիրում են խոսքը)՝ հաղորդել է քերականությանը վերաբերելի տեղեկություններ⁵:

Ա. Քերականական գիտության մասին

Քերականության նշանակությամբ Բարդուղիմեոսն անդրադառնում է՝ քննելով նրա և տրամաբանության նախապատվության հարցը իմացության հասնելու ճանապարհին. «Արդ, ի ստանալ կատարեալ գիտութեանցն՝ դիալեկտիկայն յառաջ է, վասն զի ուսուցանէ զարուեստ հաւաքաբանութեան. այլ ի ստանալ անկատար գիտութեանցն՝ քերականութիւնն յառաջ է, վասն զի ուսուցանէ զեղանակ խօսելոյ» (ՄՄ69, 267ա). այսինքն՝ քերականությունը ուսուցանում է անկատար գիտելիք (խոսելու եղանակ) և այս մակարդակում՝ որպես լեզվական ձևերի ուսմունք,

(տե՛ս Oudenrijn, 1946:16): Դոմինիկյան պատմագրության մեջ հիշատակվող մյուս մականունները՝ *Bononiensis* (Բոլոնիացի կամ Բոնոնիացի) և *Parvus* (Կրտսեր), ըստ Վան դեն Աուդենրեյնի՝ Բարդուղիմեոսին վերագրվել են նույնանուն այլ անձանց հետ շփոթության հետևանքով (տե՛ս Oudenrijn, 1946:12, նաև՝ Oudenrijn, 1960:20):

² *Unitores* - միաբանողներ կամ միաբարներ՝ բուն Հայաստանում և Կիլիկիայում կաթոլիկություն քարոզած լատին միսիոներների և նրանց հայ գործակիցների անվանումը:

³ Բարդուղիմեոս Մարաղացու գործունեության մասին պատմում են մի քանի աղբյուրներ՝ ունիթոր պատմիչ Մխիթար Ապարանեցու «Գիրք ուղղափառաց»-ը, դավանափոխ հայ վարդապետ Հովհաննես Քոնեցու «Թուղթ»-ը, որոշ ձեռագրական հիշատակարաններ և այլն, որոնք ի մի է բերել Լ. Խաչիկյանը (տե՛ս Խաչիկյան, 1977: 22-25, 29-31, 39-41):

⁴ Հայալեզու ունիթորական գրականության, այդ թվում՝ Բարդուղիմեոս Մարաղացու երկերի մասին տե՛ս Oudenrijn, 1960:73-243:

⁵ «Դիալեկտիկան» որպես հարակից աղբյուր օգտագործած Լ. Խաչիկյանը նկատել է այս շերտը՝ գրելով, որ Բարդուղիմեոսը «լայն տեղեկություններ է ունեցել նաև քերականության տարբեր հարցերի մասին» (Խաչիկյան, 1977:48):

առաջնային գիտություն է, մինչդեռ կատարյալ գիտելիքի (ճշմարտության) որոնումը և ստացումը կատարվում են իմաստային մակարդակում՝ լեզվական ձևերի կապակցության միջոցով, որը տրամաբանության տիրույթն է⁶:

Քերականության առարկայի այս ըմբռնումը՝ «եղանակ խօսելու» (*ratio loquendi*, նաև սահմանումը՝ *recte loquendi scientia*), լատինական ավանդույթ է, ձևավորվել է անտիկ շրջանում, երբ քերականության մեջ թափանցեց նորմատիվ (ճիշտ) լեզվի գաղափարը, և քերականական գիտությունը հատկացվեց կանոնակարգող դեր: Հունական միջավայրից սկիզբ առած այս տեսությունն ամբողջացրել է հռոմեացի հռետոր Մ. Ֆ. Կվինտիլիանուսը (1-ին դ.), որին և պատկանում են *ratio loquendi, recte loquendi scientia* ձևակերպումները (Quintilian, 1996:62 (1.4.2), 156 (1.9.1); Seppänen, 2014:184, 192, 221):

Հայերենի քերականության մեջ այդ բանաձևը առաջին անգամ կիրառվել է նույն ունիթորական միջավայրում Բարդուղիմեոսի աշակերտ և գաղափարակից Հովհ. Քոնեցու կողմից. վերջինս, ինչպես հայտնի է, իր քերականությունը կառուցել է լատինական քերականությունների օրինակով՝ հիմք ընդունելով գործնական-տեխնիկական նկարագրության սկզբունքը⁷. «Քերականութիւնն է գիտութիւն ուղղապէս խոսելոյ և գրելոյ» (Քոնեցի, 1977:158): Քերականության ըմբռնումը՝ որպէս «ուղիղ խոսելու» արվեստ, տևական մոռացությունից հետո (ունիթորական ժառանգությունը հիմնականում մեկուսացած է եղել) կենսունակություն է ստանում 17-րդ դարում, երբ գրաբարի լատինատիպ նկարագրությունը դարձյալ կաթոլիկ քերականների ջանքերով դառնում է համակարգված ուղղություն. հմմտ. Կդ. Գալանոս. «Քերականութիւնն է արհեստ ստուգաբանելոյ և ուղղագրելոյ» / «Grammatica est ars recte loquendi, recteque scribendi» (Գալանոս, 1645:ա), Հովհ. Հակոբ Կոստանդնուպոլսեցի (Հոլով). «Քերականութիւնն է արհեստ ուղղապէս խոսելոյ» (Կոստանդնուպոլսեցի, 1674:119), հետագայում նաև՝ Մխ. Մեբաստացի. «...Առարկայ արհեստի քերականութեան են խօսք մարդկայինք ըստ որում ուղղելիք և կարգաւորելիք» (Մեբաստացի, 1730:22) և այլն:

Հետագա շարադրանքում ևս Բարդուղիմեոսը քերականության և տրամաբանության առարկան տարբերակելիս ելնում է նրանց ավանդական ըմբռնումներից (լեզվի ձևերի ուսմունք / մտքի ձևերի ուսմունք): Այս սկզբունքով տալիս է մի քանի բնորոշում:

ա) Քանի որ կատարյալ գիտելիքի ճանաչումը անհրաժեշտաբար սկսվում է անկատարից, լեզվական ձևերը կազմում են տրամաբանության նախնական աստիճանը. «Այլ տրամաբանութիւնն ոչ կարէ լինել, եթէ ոչ միջնորդութեամբ խօսից, եւ ոչ խօսք, եթէ [ոչ]՝ միջնորդութեամբ ձայնի: Իսկ ամենայն ձայն է հնչումն. վասն այնորիկ ի հնչմանէն՝ իբրեւ ի նախկնէ, սկսանելի է» (ՄՄ69, 268բ):

⁶ Գիտելիքի աստիճանակարգումը արիստոտելյան ավանդույթ է և արտացոլում է Արիստոտելի «Օրգանոնի» կառուցվածքը՝ լեզվական նյութ (կապակցությունից դուրս միավորներ)՝ որպէս նախնական աստիճան, ապա տրամաբանական նյութ՝ տերմիններ (Categories), դատողություններ (De Interpretatione), սիլլոգիզմներ (Prior Analytics): Ըստ այդմ տրամաբանությունը (գիտական սիլլոգիզմը) ճշմարիտ գիտելիքի գործիք է (տե՛ս Aristotle, 1960:28-31, I, 2, 71b):

⁷ Հովհ. Քոնեցու քերականության լատինական աղբյուրների մասին տե՛ս Ավագյան, 1977:53; Սիրունյան, 2017:122-140; Cowe, 2020:91-121; Мурадян, 2025:130-144:

Այս հատվածը ընդօրինակված է Պ. Իսպանացու «Tractatus» -ից, հմմտ. «Sed quia disputatio non potest haberi nisi mediante sermone, nec sermo nisi mediante voce, omnis autem vox est sonus, ideo a sono tamquam a priori inchoandum est» (Peter of Spain, 1972:1)⁸:

բ) Քերականական վերլուծությունը սկսվում է տրամաբանության ստորին սահմանային միավորից՝ տերմինից, որին հանգում է տրամաբանական վերլուծությունը⁹. «Արդ, կայանայ ի յեզրսն վերջին վերլուծութիւն դիալեթիկոսին, վասն զի դիալեթիկոսն վերլուծանէ զհաւաքաբանութիւնն ի նախադասութիւնն եւ զնախադասութիւնս ի յեզրս, եւ անդրէն մնայ: Իսկ եզերքն վերլուծանին ի վանկս եւ ի գիրս, այլեւ վերլուծումնս այս առաւել պատկանի քերթողին, քան թէ դիալեթիկոսին»¹⁰ (ՄՄ69, 297բ):

գ) Լեզվական ձևերը բանի (λόγος / oratio) անմիջական միավորներ չեն, այլ դրանք կազմող բաղադրիչներ, ուստի կոչվում են բանի հեռավոր մասեր. «Այլ հեռի մասունքն են գիրն եւ վանկն, յորոց բաղկանայ անունն եւ բայն, եւ այսպիսի մասունք բանին զատեալ ոչինչ նշանակեն» (ՄՄ69, 279ա): Բանի անմիջական մասերը, որ կոչվում են «հուպ», ինքնին իմաստակիր են. «Որպէս ի բանս այս՝ Պետրոս կու ընթանայ, Պետրոսն եւ կու ընթանայն են մասունք եւ նախկինք, եւ մասունքս այս, որ են բանին, զատեալ ի բանէն նշանակեն ինչ» (անդ):

Բ. Խոսքի մասերի դասակարգման մասին

Խոսքի մասերի քանակը Բարդուղիմեոսը տալիս է ըստ տրամաբանական և քերականական ավանդույթի. «Իսկ գիտելի է, զի դիալեթիկոսն դնէ միայն երկու մասունս բանին, այսինքն՝ անուն եւ բայ, իսկ քերթողն դնէ ութ մասն: Իսկ դիալեթիկոսն զայլ վեց մասունս կոչէ սինթաթեգրամաթայ (= syncathegoremata, ոչ ճշգրիտ տառադարձություն), որ է՝ առնշանական» (ՄՄ69, 278բ): Հիմքում լատին քերական Պրիսցիանոսի «Institutiones grammaticae» («Հրահանգներ քերականության») աշխատությունն է, անմիջական աղբյուրը՝ Պ. Իսպանացու «Tractatus»-ը, հմմտ. «Partes igitur orationis sunt secundum dialecticos duae, nomen et verbum, quia hae solae etiam per se conjunctae plenam faciunt orationem, alias autem partes 'syncathegoremata', hoc est consignantia appellabant» («Արդ, ըստ տրամաբանների, խոսքի մասերը երկուսն են՝ անունը և բայը, որովհետև միայն սրանք են, որ նույնիսկ առանձին կապակցությամբ կազմում են ամբողջական խոսք, իսկ մյուս մասերը կոչում էին «սինկատեգորեմատա», այն է՝ համանշանակող») (Priscianus, 1855:54) – «Et sciendum est quod dialecticus ponit duas partes orationis tantum, scilicet nomen et verbum, alias vero partes appellat

⁸ Բարդուղիմեոսի բնագրին ամբողջովին համընկնող (կամ աննշան տարբերություններով) լատիներեն մեջբերումները չենք թարգմանել:

⁹ Սիլլոգիզմի պարզագույն միավորը որպես նրա սահման տե՛ս Aristotle, 1938:198-199, I, 24b:

¹⁰ Արիստոտելի մեկնիչ, փիլիսոփա Դավիթ Անհաղթը (6-րդ դ.), վերլուծելով սիլլոգիզմի բաղադրիչների կարգը, պարզաբանել է նախադրյալ-տերմին հաջորդականությունը, այդպիսով նաև հստակեցրել տրամաբանական վերլուծության սահմանը, տե՛ս David the Invincible, 2010:60-62: Հավանական է, որ Բարդուղիմեոսը տրամաբանության և քերականության առարկաները տարանջատելիս նկատի առնած լինի նաև այս աղբյուրը:

sincathegoremata, idest consignificativa» («Եվ պետք է իմանալ, որ տրամաբանը դնում է միայն երկու խոսքի մաս՝ անուն և բայ, իսկ մյուս մասերը կոչում է «սինկատեգորեմատա», այսինքն՝ համանշանակող») (Peter of Spain, 1972:3): Ութ խոսքի մասերի ուսմունքը, որ, ինչպես հայտնի է, հայերենի քերականությունն ներմուծվել է Դիոնիսիոս Թրակացու երկի թարգմանությամբ (Արուեստ Դիոնիսեայ, 2008:12), հիշատակվել է նաև հայ տրամաբանության հնագույն մեկնություններում՝ Դավիթ Անհաղթի կողմից. «Քերդողք զամենայն բան յուր մասն ժողովեցին» (David the Invincible, 2015:66):

Մրան զուգահեռ Բարդուղիմեոսը վկայակոչում է վարդապետների, որոնք ճանաչում էին հինգ լիմաստ խոսքի մաս. «Իսկ ոմանք վարդապետք կամին, զի պարունակեալ լինի ընդ անուամբ դերանունն եւ մակբայ, իսկ ընդ բային իմացեալ լինի ընդունելութիւնն» (անդ): Կից մեկնությունը կառուցված է լիմաստ և կախյալ խոսքի մասերի համեմատությամբ. «Իսկ հինգ մասունքս այսոքիկ են նշանական ըստ ինքեան, իսկ այլն ոչ են նշանական ըստ ինքեան, այլ ասին՝ առնշանականք, վասն զի այլօք նշանակեն, որպէս՝ *մարդն*, որ է անուն, ըստ ինքեան նշանակէ, վասն զի յայտնէ ըստ ինքեան իմացումն ինչ, նմանապէս՝ *կուրծանայ*, որ է բայ, եւ *շոյտն*, որ է մակբայ, եւ *եսն* եւ *դու*, որ է դերանուն, եւ *վերծանողն*, որ է ընդունելութիւն: Այլ նախադասութիւնս այս *ի* ըստ ինքեան ոչ կացուցանէ իմացումն ինչ, եթէ ոչ դնի ընդ անուան, ասել թէ՝ *ի տունն* եւ *յեկեղեցին*: Նմանապէս է եւ յայլ նախադասութեանց եւ ի շաղկապիցն. վասն այնորիկ ոչ կոչին նշանականք, այլ՝ առնշանականք» (ՄՄ69, 278բ-279ա):

Հայ մեկնողական քերականության մեջ նույնպիսի դասակարգում հայտնի է Դավիթ Քերականի (5-րդ դ.)¹¹ հիշատակությամբ, հմմտ. «Իսկ իմաստասերք և զանուան մասունս ընդ անուան դասելով եւ զբային ընդ բայի, ածելով առ նոսա զշաղկապն եւ զաւղն եւ զնախդիրն, ասացին հինգ» (Դավիթ Քերական, 1956:254): Այսինքն՝ դարձյալ վկայակոչումով (այս դեպքում՝ իմաստասերների) առանձնացված են երկու հիմնական խմբեր՝ անուն և անվանը հարող խոսքի մասեր, բայ և բային հարող խոսքի մասեր, որոնց միացված են կախյալ խոսքի մասերը: Դավթի ժամանակակից մեկ այլ քերական՝ Անանուն Մեկնիչը, պարզաբանել է սրանց ներքին կապերը՝ դերանվանը և մակբային հատկացնելով «գոյացականի» (գոյ) հատկանիշներ, ընդունելությանը՝ «ազդեցության» հատկանիշ (նույնն է՝ ներգործություն, որ ավանդաբար վերագրվել է բային). «...որպէս դերանուն եւ մակբայ ընդ գոյացականին ազդեալ լինին, նոյնպէս եւ սա (ընդունելությունը- S.U.) ընդ ազդեցութեամբ» (Անանուն Մեկնիչ, 2008:149):

Ն. Ադոնցը, ուսումնասիրելով Դավթի հիշատակած դասակարգումը, դրանից դուրս է բերել այնքան խոսքի մաս, որքան թվարկված է՝ անուն, բայ, շաղկապ, հոդ, նախդիր, դրանց հիմքում դնելով ստոիկյանների դասակարգումը (ըստ Հեկտորոս մեկնիչի, որին վկայակոչում է Ադոնցը, ստոիկյանները ճանաչում էին

¹¹ Հետագա քերականները նրան նույնացրել են Դավիթ Անհաղթի հետ. տե՛ս **Մովսէս Սիւննդան**, 1874: 84-86:

անունը, ածականը, հոդը, բայը, շաղկապը) (Ադոնց, 2008:CLV): Գ. Ջահուկյանը, չմերժելով Ադոնցի մեկնաբանությունը (երկու «նշանական», նույնն է՝ ինքնին իմաստակիր + երեք «առնշանական»՝ կախյալ), կասկածի տակ է դրել մեկնաբանության նյութի հավաստիությունը (կարծում է Դավթի բնագրի այդ հատվածը կարող է աղավաղված լինել), նաև նկատի առնելով, որ Հելիոդորոսի վկայությունը լիովին չի համապատասխանում խնդրո առարկա դասակարգմանը, լուծված չի համարել հեղինակի անձի հարցը (Ջահուկյան, 1954:138):

Բացի հայկական աղբյուրներից՝ Բարդուղիմեոսը, ըստ երևույթին, հիմք է ընդունել նաև Բոեթիուսի մեկնությունը լիմաստ և դրանց հարող խոսքի մասերի վերաբերյալ. հմմտ.՝ անվան և բայի տարբերակման հիմքում դրված է ժամանակի կարգը. «Philosophi uero... quidquid plenam significationem tenet, si quidem sine tempore significat, nomen uocantes, uerbum uero si cum tempore» («Բսկ փիլիսոփաները... լիմաստ ամեն բան, եթե ժամանականիշ չէ, կոչում են անուն, իսկ եթե ժամանականիշ է՝ բայ») (Boethius, 766B), ուստի մակբայը և դերանունը հարում են անվանը, դերբայը՝ բային. «Atque ideo aduerbia quidem atque pronomina nominibus iungunt, sine tempore enim quiddam constitutum definitumque significant... participium uero quia temporis significationem trahit, etsi casibus effertur, uerbo tamen recte coniungitur» («և այդ իսկ պատճառով մակբայներն ու դերանունները միավորում են անունների հետ, քանի որ դրանք առանց ժամանակի նշանակում են ինչ-որ հաստատուն և որոշակի բան... իսկ ընդունելությունը, քանի որ կրում է ժամանակի իմաստ, թեև հոլովվում է, սակայն իրավամբ միացվում է բային») (անդ), այս հարաբերությունից դուրս են ինքնություն իմաստից զուրկ խոսքի մասերը. «Quae uero ipsa, quidem nulla propria significatione nituntur, cum aliis uero iunctae designant, ut coniunctiones atque praepositiones, illae ne partes quidem orationis esse dicendae sunt» («Բսկ նրանք, որոնք ինքնին չեն կայանում որևէ ինքնություն իմաստով, մինչդեռ իմաստ են արտահայտում՝ մյուսների հետ միավորվելով, ինչպես շաղկապները և նախադրությունները, նույնիսկ չպետք է կոչվեն խոսքի մասեր») (Boethius, 766C): Այս աղբյուրը օգնում է նաև հասկանալու, թե ինչու Բարդուղիմեոսը, ընդունելով ուր խոսքի մաս, իր մեկնության մեջ քննարկում է միայն յոթը՝ դուրս թողնելով հոդը (տե՛ս վերևում): Ի տարբերություն մյուս խոսքի մասերի՝ հոդը բացակայում է լատիներենում, իսկ միջարկություն խոսքի մասը (լատ. interjectio), որ քննարկում է Բոեթիուսը (տե՛ս անդ), անձանոթ է հայ քերականական ավանդույթին¹²: Ուստի ոչ համարժեք խոսքի մասերը չէին կարող փոխարինել մեկը մյուսին, և սպասելի էր դրանց (հոդի կամ միջարկության) գեղջումը Բարդուղիմեոսի մեկնության մեջ:

¹² Հայ քերականության պատմության մեջ Հովհ. Քոնեցին առաջին քերականն է, որ հոդը նկարագրել է անկախ մեկնողական ավանդույթից՝ այն նույնացնելով միջարկության հետ, տե՛ս **Քոնեցի**, 1977:190-191, նաև՝ **Ավագյան**, 1977:107-110: Միջարկություն տերմինը ստեղծվել է ավելի ուշ Կդ. Գալանոսի կողմից՝ *interjectio*-ի պատճենմամբ (Գալանոս, 1645:111):

Մրանց մեջ անվանը և բային Բարդուղիմեոսը առաջնային տեղ է տալիս՝ նկատի առնելով ինքնություն կերպով խոսք կազմելու նրանց կարողությունը. «Այլ ի մեջ ութ մասանց բանին նախկնագոյն եւ ազնուականագոյն է անունն եւ բայն, վասն զի սոքա թարց այլոցն կատարելապէս կացուցանեն զբանն» (ՄՄ69, 279ա) (լատինական մեկնողական ավանդույթ, Բոեթիուս. «Philosophi uero, quorum omnis de nomine uerboque tractatus in significatione est constituta, duas tantum orationis partes esse docuerunt» («Իսկ փիլիսոփաները, որոնց՝ անվան և բայի ամբողջ ուսմունքը հիմնված է նշանակության վրա, սովորեցրին, որ խոսքի մասերը միայն երկուսն են») (Boethius, 766B), Պրիսցիանուս. «Partes igitur orationis sunt secundum dialecticos duae, nomen et verbum, quia hae solae etiam per se conjunctae plenam faciunt orationem....», տե՛ս վերևում):

Եզրակացություն

Բարդուղիմեոս Մարաղացին, հետևելով լատինական տրամաբանական ավանդույթին, քերականությունը դիտել է որպես լեզվի ձևերի ուսմունք, որը նախորդում է մտքի ձևերի ուսմունքին (լեզվական որոշակիությունից՝ տրամաբանական ճշմարտություն), ըստ այդմ՝ քերականությանը հատկացրել է լեզվական ձևերի («եղանակ խօսելոյ») ուսուցման խնդիր: Այս սկզբունքը միաժամանակ արտացոլվել է լատինատիպ քերականության մեջ (14-րդ դ.) և կայունացել այդ ուղղության հետագա երկերում (17-18-րդ դդ.):

Խոսքի մասերի դասակարգման մեկնություններում նկատի է առնվել մի քանի ուսմունք՝ բացի քերականականից, որ սոսկ հիշատակվել է, նաև՝ փիլիսոփայական-տրամաբանականը (երկու «նշանական» + վեց «առնշանական», հինգ «նշանական» + երեք «առնշանական»): Մրանց աղբյուրները բազմազան են. պատկանում են և՛ հայկական, և՛ լատինական մեկնողական ավանդույթին (Դավիթ Քերական, Անանուն Մեկնիչ, ապա Բոեթիուս, Պ. Իսպանացի): Այս ընդարձակ համատեքստը թույլ է տվել նաև որոշելու Դավիթ Քերականի հիշատակած դասակարգման սկզբունքը (ուր խոսքի մաս՝ հինգ / երեք բաշխման մեջ), մի հարց, որ տարընթերցման տեղիք էր տվել նախորդ ուսումնասիրություններում:

ТИГРАН СИРУНЯН – Теоретические вопросы грамматики в «Диалектике» Варфоломея Марагского. – Католический учёный Варфоломей Марагский (14 в.) в своем сочинении «Диалектика», наряду с логическими толкованиями, также рассматривает грамматические вопросы. Особенно примечательно его определение грамматической науки, опирающееся на античную латинскую традицию, принцип которого был воспринят и впоследствии устойчиво применялся в латинизирующих грамматиках армянского языка. Примечательно также описание классификации частей речи, которое охватывает обширный материал (философско-логические и грамматические учения) и основывается как на армянской (грецизирующей), так и на латинской (античной и схоластической) традициях. Данные вопросы рассматриваются посредством сравнительного анализа армянских и латинских источников с целью показать их связи с экзегетической традицией. Учитываются также латинизирующие грамматики армянского языка (14, 17–18 вв.) для выяснения влияния этих интерпретаций на развитие грамматической мысли.

Ключевые слова: латинизирующая грамматика, искусство «правильно говорить», классификация частей речи, имя, глагол, Боэций, Присциан

TIGRAN SIRUNYAN – Theoretical Issues of Grammar in Bartholomew of Maragha's "Dialectica". – The Catholic scholar Bartholomew of Maragha (14th c.), in his work "Dialectica", alongside logical interpretations, also examines grammatical questions. Particularly noteworthy is his definition of grammatical science, which relies on the ancient Latin tradition and whose principle was adopted and was later consistently used in Armenian Latinizing grammars. Also noteworthy is his classification of parts of speech, which covers extensive material (philosophical-logical and grammatical doctrines) and is based on both Armenian (Hellenizing) and Latin (ancient and scholastic) traditions.

These issues are studied through a comparative analysis of Armenian and Latin sources to demonstrate their connection to the exegetical tradition. The Armenian Latinizing grammars (14th, 17th–18th cc.) are also taken into account to clarify the influence of these interpretations on the development of grammatical thought.

Key words: Latinizing grammar, the art of "speaking correctly", classification of parts of speech, noun, verb, Boethius, Priscian

Էթիկայի վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ պահպանվել են հետազոտությանը վերաբերող էթիկական բոլոր պահանջները:

Զահերի բախման վերաբերյալ հայտարարություն

Հեղինակը հաստատում է, որ շահերի բախում առկա չէ:

Գրականության ցանկ / References

- Ադոնց Ն. (2008), Նախաբան, Երկեր, Գ հ., Երևան, էջ XIII–CLXXXIII [Adonts N. (2008), Naxaban, Erker, G h., Yerevan, ej XIII–CLXXXIII]:
- Ավագյան Ս. (1977), Հովհաննես Քոնեցու «Համարոտ հաւաքումն յաղագս քերականին» երկի քերականագիտական նշանակությունը, Յովհաննես Քոնեցի, Յաղագս քերականին, Երևան, էջ 52–153 [Avagyan S. (1977), Hovhannes K'net's'u «Hamarot havaqum'n yaghags k'erakanin» erki k'erakanagitakan nshanakut'yuny, Yovhannes K'net'si, Yaghags k'erakanin, Yerevan, ej 52–153]:
- Արուեստ Դիոնիսեայ քերականի (2008), Ն. Ադոնց, Երկեր, Գ հ., Երևան, էջ 1–76 [Aruest Dioniseay k'erakanin (2008), N. Adonts, Erker, G h., Yerevan, ej 1–76]:
- Գալանոս Գղ. (1645), Քերական և տրամաբանական ներածություն առ յիմաստասիրութիւնն շահելոյ, Հոմ [Galanos Kgh. (1645), K'erakan ew tramabanakan nerats'ut'iwn ar himastasirut'iwn shahelöy, H'rom]:
- Դավիթ Քերական (1956), Մեկնություն Քերականին, Գ. Ջահուկյան, Դավթի քերականական աշխատության նորահայտ ամբողջական ձեռագիր տեքստը, Բանբեր Մատենադարանի, 3, էջ 241–264 [Davit' K'erakan (1956), Meknut'iwn K'erakanin, G. Jahukyan, Davt'i k'erakanakan ashxatut'yan norahayt amboghjakan jeragir tekstö, Banber Matenadarani, 3, ej 241–264]:
- Խաչիկյան Լ. (1977), «Քոնայի հոգևոր-մշակութային կենտրոնը և Հովհաննես Քոնեցու գիտական գործունեությունը», Յովհաննես Քոնեցի, Յաղագս քերականին, Երևան, էջ 5–51 [Khachikyan L. (1977), «K'rnayi hovevor-mshakut'ayin kentrony yev Hovhannes K'net's'u gitakan gortsuneut'yuny», Yovhannes K'net'si, Yaghags k'erakanin, Yerevan, ej 5–51]:
- Կոստանդնուպոլսեցի Յ. (1674), Զտութիւն հայկաբանութեան կամ քերականութիւն հայկական, Հոմ [Kostandnupolsets'i Y. (1674), Ztut'iwn haykabanut'ean kam k'erakanut'iwn haykakan, H'rom]:
- Ջահուկյան Գ. (1954), Քերականական և ուղղագրական աշխատությունները հին և միջնադարյան Հայաստանում, Երևան [Jahukyan G. (1954), K'erakanakan ew ugğagrakan ashxatutyunnerö hin ew mijinadaryan Hayastanum, Yerevan]:
- Սեբաստացի Մխ. (1730), Քերականութիւն գրաբարի լեզուի Հայկական սեռի, Վենետիկ [Sebastatsi Mkh. (1730), K'erakanut'iwn grabari lezui Haykazan seri, Venetik]:

- Սիրունյան Ս. (2017), Հովհաննես Քոնեցու քերականական երկի սահմանումների լատիներեն նախորինակները, Բանբեր Մատենադարանի, 24, էջ 122-140 [Sirunyan T. (2017), Hovhannes K'netse'u k'erakanakan erki sahmanumneri latineren naxorinaknera, Banber Matenadaran, 24, ej 122-140]:
- Սիրունյան Ս. (2019), Բարդուղիմեոս Մարաղագու տրամաբանության լատիներեն աղբյուրները. «Դիալեկտիկա» և "Summulae Logicales", Էջմիածին, 2019, Զ, էջ 44-66, Է, էջ 106-119 [Sirunyan T. (2019), Bardughimeos Maraghats'u tramabanut'yan latineren aghbyurnery. «Dialektika» yev "Summulae Logicales", Ejmiatsin, 2019, Z, ej 44-66, E, ej 106-119]:
- Սրվանձտյան Գ. (1874), Հնոց եւ նորոց պատմություն վասն Դարթի եւ Մովսէսի Խորենացոյ, Կ. Պոլիս [Srvandztyan G. (1874), Hnoc' ew noroc' patmut'wn vasn Davt'i ew Movsesi Xorenac'woy, K. Polis]:
- Քոնեցի Յ. (1977), Յաղագս քերականին, Երևան [K'netse Y. (1977), Yaghags k'erakanin, Yerevan]:
- Мурадян Г. (2025), Армянская грамматика Ованнеса Крнеци (1347) и ее латинские источники, Вопросы Языкознания, 3, стр. 130-144 [Muradyan G., (2025), Armianskaya grammatika Ovannesa K'netse (1347) i ee latinskie istochniki, Voprosy Yazykoznaniiya, 3, str. 130-144].
- Aristotle (1938). Categories. On Interpretation. Prior Analytics, Loeb Classical Library 325. Cambridge.
- Aristotle (1960), Posterior Analytics, Topica, Loeb Classical Library 391. Cambridge.
- Boethius, Intruductio ad syllogismos categoricos: <https://digi-libl.uniupo.it/teidocs/idno/DLT000056/build/pdf> (հասանելի էր 13 ապրիլի, 2026):
- David the Invincible (2010), Commentary on Aristotle's Prior Analytics (Philosophia Antiqua 122, Commentaria in Aristotelem Armeniaca: Davidis Opera 2), Old Armenain Text with an English Translation, Introduction and Commentary by Aram Topchyan, Leiden-Boston.
- David the Invincible (2015), Commentary on Porphyry's Isagoge (Philosophia Antiqua 137, Commentaria in Aristotelem Armeniaca: Davidis Opera 3), Old Armenian text with the Greek original, and English translation, introduction and notes by Gohar Muradyan. Leiden-Boston.
- Cowe P. (2020), The Role of Priscian's Institutiones Grammaticae in Informing Yovhannēs K'rnec'i's Innovative Account of Armenian Grammar with regard to Terminology, Classification, and Organization with Special Focus on his Investigation of Syntax, in Revue des études arméniennes, 39, p. 91-121.
- Oudenrijn M.-A. van den (1946), L'évêque dominicain fr. Barthélemy, fondateur supposé d'un couvent dans le Tigre au 14e siècle, Rassegna di Studi Etiopici, 5, p. 7-16.
- Oudenrijn M.-A. van den (1960), Linguae Haicanae Scriptores Ordinis Praedicatorum Congregationis Fratrum Uitorum et FF. Armenorum Ord. S. Basilii citra Mare consistentium quotquot huc usque innotuerunt, Bern.
- Oudenrijn M.-A. van den (1982), Notes sur quelques ouvrages Armeniens de provenance Dominicaine, Բազմալեզու, 1-2, էջ 53-67 [Bazmavep, 1-2, ej 53-67].
- Peter of Spain (1972) (Petrus Hispanus Portugalensis), Tractatus, called afterwards Summule Logicales. First Critical Edition from the Manuscripts with an Introduction by L. M. de Rijk, Assen.
- Priscianus (1855), *Institutiones grammaticae*, Libri I-XII, ex recensione M. Hertzii, Lipsiae.
- Quintilian (1996), Institutio Oratoria, I-III, Loeb Classical Library 124, Cambridge.
- Seppänen M. (2014), Defining the art of grammar: Ancient perceptions of γράμματικὴ and grammatical, Turku.

Համառոտագրություն

ՄՄ – Մաշտոցի անվ. Մատենադարան, ձեռ. 69, Ժողովածոյ, գրիչ՝ ֆրա Յոհան Քոնայեցի, Ճահուկ, 1401 թ., 266ա-346բ (Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի, հտ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, Երևան, 1984, էջ 282-284) [MM – Maštoc'i anv. Matenadaran, jer. 69, Žoġovats'oy, grich fra Yohann K'rnayec'i, Čahuk, 1401 t', 266a-346b (Mayr ts'uts'ak hayeren jeragrac' Maštoc'i anvan Matenadaran, h. A, kazmets'in՝ O. Eganian, A. Zeyt'unian, P. Ant'abyan, Yerevan, 1984, ej 282-284)]: